UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Katedra bohemistiky

Česká filologie se zaměřením na editorskou práci ve sdělovacích prostředcích

Eva Nováková

DVĚ VERZE ČESKÉHO ETYMOLOGICKÉHO SLOVNÍKU JIŘÍHO REJZKA V KOMPARACI

Two Versions of The Czech Etymological Dictionary by Jiří Rejzek in Comparison

Bakalářská diplomová práce

Vedoucí práce: doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Eva Nováková

Olomouc 2016

Prohlašuji, že jsem svou bakalářskou práci vypracovala samostatně a uvedla v ní všechny použité zdroje a literaturu.

V Olomouci 16. dubna 2016

Eva Nováková

.....

Děkuji doc. Mgr. Miroslavu Vepřkovi, Ph.D., za odborné vedení bakalářské diplomové práce.

Obsah

1. Úvod ... 5
2. Typologická klasifikace etymologických slovníků ... 6
2.1 Klasifikace Yakova Malkiela ... 6
2.2. Klasifikace podle Evy Havlové ... 8
3. Typologizace Českého etymologického slovníku Jiřího Rejzka ... 10
3.1 Typologizace Rejzkova slovníku podle Malkiela ... 10
3.2 Typologizace Rejzkova slovníku podle Evy Havlové ... 12
4. Etymolog Jiří Rejzek ... 13
5. Kritický ohlas nového vydání ... 14
6. Kategorie změn ... 16
6.1 Zásadní změny ... 16
6.2 Dílčí změny ... 24
6.2.1 Změny v rekonstrukcích indoevropských východisek ... 25
6.2.2 Doplnění starších podob nebo starších významů heslového slova ... 27
6.2.3 Doplnění informace o užívání heslového slova ... 28
6.2.4 Doplnění nových poznatků k cizojazyčným souvisejícím výrazům ... 28
6.2.5 Opačné směry přejetí ... 29
6.2.6 Odkazy na jiná slova ... 30
6.3 Neoznačené změny ... 31
6.3.1 Změny vývoje slova v češtině ... 31
6.3.2. Doplnění dílčí informace o paralelních cizojazyčných výrazech ... 32
6.3.3. Uvedení výrazu, ze kterého čeština slovo přejala ... 33
6.3.4. Doplnění informace o konkrétním mluvčím ... 34
6.3.5. Změny v indoevropském východisku ... 34
6.3.6 Doplnění informací ke slovům příbuzným k heslu ... 34
6.3.7 Ostatní ... 35
7. Závěr ... 38
8. Anotace ... 39
9. Seznam literatury ... 40
9.1 Prameny ... 40
9.2 Použitá literatura ... 40
9.3 Internetové zdroje ... 40

1. Úvod

V roce 2015 vyšel *Český etymologický slovník* Jiřího Rejzka v novém přepracovaném vydání. Stalo se tak čtrnáct let od prvního vydání a sedm let od druhého, neupraveného vydání. V několika kapitolách se budu věnovat charakteristice slovníku a také se krátce zmíním o Jiřím Rejzkovi a jeho vědecké práci. Vlastním cílem této bakalářské práce je komparace dvou různých verzí *Českého etymologického slovníku*, zejména analýza autorských zásahů do výkladu hesel a typologizace všech změn.

Z celkového počtu asi 11 000 hesel v nejnovějším vydání Rejzkova slovníku autor označuje 56 hesel jako heslová slova zcela nově přidaná a 85 hesel nese označení pro změnu výkladu. Nová hesla mají na konci výkladu připojeno znaménko plus v horním indexu ($^{+}$) a významně změněná hesla jsou na konci označena hvězdičkou (*).

Pracovní postup začnu vytvořením hesláře všech nových a změněných hesel. Každé heslo označené hvězdičkou porovnám s jeho starší verzí a zaznamenám všechny změny, které ve výkladu proběhly. Potom jednotlivá hesla zařadím do jedné ze dvou hlavních kategorií, tyto kategorie jsem pojmenovala závažné změny a dílčí změny. Každé z těchto kategorií bude věnována samostatná kapitola, ve které budu změny detailně analyzovat a určím typy rozdílů. Tyto typy budou jednotlivě uvedeny a popsány v podkapitolách, a to se všemi hesly, která k nim patří.

Kromě změn, které Jiří Rejzek označil, se zaměřím i na komparaci neoznačených změn. Pro výzkum těchto změn budu analyzovat všechna hesla začínající písmenem „A“, „M“ a „Z“. Takto budou tedy v reprezentativním vzorku zastoupena heslová slova napříč celou abecedou. Neoznačeným budu rovněž věnovat samostatnou kapitolu.

Pro *Český etymologický slovník* dále v práci používám zkratku ČES a pro etymologické slovníky jako takové jsem zvolila zkratku ES. Heslová slova zvýrazňuji vždy tučně a významy slov uvádím v jednoduchých anglických uvozovkách. Pokud se v indexu u hesla objeví číslice, jde o zachování Rejzkova značení pro lexémy s více významy.

2. Typologická klasifikace etymologických slovníků

2.1 Klasifikace Yakova Malkiela

V této kapitole uvedu dva způsoby typologické klasifikace etymologických slovníků. Nejprve popíšu principy Yakova Malkiela. Pro lepší orientaci v dosavadní etymologické literatuře lexikografické načrtl roku 1976 Y. Malkiel principy typologické klasifikace etymologických slovníků tak, že stanovil jejich distinktivní rysy. Malkielův pohled na tuto vědeckou produkci může pomoci usnadnit uživateli hlubší vhled do tohoto žánru vědecké tvorby a umožnit pohotovější diferencování a přesnější hodnocení[1]. Nejdůležitější z distinktivních rysů zde uvádím podle publikace *K pramenům slov: uvedení do etymologie*.[2]

1) Prvním z distinktivních rysů je **časová hloubka (ponor).** Podle ní se dělí slovníky na jednostupňové („vykládají etymologii slov poukazem k časové rovině přímo předcházející vykládanému stadiu“[3]) a slovníky vícestupňové, (které „vykládají etymologii slov přes několik vývojových prahů“).[4]

2) Dalším distinktivním rysem je **projekce etymologické analýzy**, to znamená způsob, jakým se etymolog orientuje po časové ose. „Může být retrospektivní (proti proudu času), prospektivní (po proudu času od nejstaršího stavu) i kombinovaná a kompromisní (slovanské etymologické slovníky vycházejí tradičně z rekonstruovaného souboru praslovanského uváděného jako základní heslová slova a k němu bývá přiřazena výkladová část jednak retrospektivní, jednak prospektivní)“.[5]

3) **Vymezení jazykové matérie**, která je předmětem etymologického výkladu, její selekce a klasifikace je třetím rysem. „Výklad může být zaměřen na jeden jazyk v jeho spisovné podobě, nebo na jeden jazyk v totalitě a variabilitě jeho

[1] ERHART, Adolf, Radoslav VEČERKA, Eva HAVLOVÁ, Ilona JANYŠKOVÁ a Helena KARLÍKOVÁ. *K pramenům slov: uvedení do etymologie*. Vyd. 1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2006., s. 245
[2] Tamtéž. s. 245-248
[3] Tamtéž. s. 245
[4] Tamtéž. s. 245
[5] Tamtéž. s. 246

dialektů, nebo na nejvýznamnější reprezentanty některé jazykové rodiny, nebo na jazykový útvar „střechový“ (prajazyk)“.[6] Jelikož podstatou etymologické analýzy je v každém případě komparace, vlastně i ES slovníky jednoho jazyka jsou více či méně srovnávací. „Druhý materiálově limitující zřetel je dán „hustotou“ etymologova selekčního filtru: zda má jít o slovník typu „thesaurus“ nebo „konkordance“ či slovník výběrový (např. z hlediska frekvenčního, z hlediska spisovnosti slov, z hlediska historického nebo korpusového)“.[7]

4) **Velká strategie** spočívá v celkové organizaci ES jako komplexu. „V dílech lexikografické povahy je obvyklé řadit vykládané jednotky průběžně v abecedním sledu. Ale nemusí tak tomu být vždy. Značné rozdíly jsou i v tom, co různí autoři pokládají za vykládanou jednotku, které v slovníku přísluší i samostatné výkladové heslo (stať), tj. zda a do jaké míry jsou deriváty a členy slovních hnízd (čeledí) vůbec v slovníku uváděny pospolu, v jednom hesle společném, nebo samostatně, každý v hesle vlastním“.[8]

5) **Taktická preference** vnitřní organizace jednotlivého slovníkového hesla (stati) je také samostatným distinktivním rysem. „Vedle vlastní etymologické charakteristiky vykládaného slova, tj. údaje o jeho genezi, který je sám o sobě vždy více méně stručný, liší se různé slovníky mezi sebou v tom, co všechno dalšího může heslo obsahovat“[9] (sémantickou charakteristiku hesla, souvislosti slovotvorné a další členy téhož hnízda v daném jazyce, srovnávací materiál z jiných jazyků, údaje o způsobu i době doložení, charakteristiku vrstvově stylovou, argumentaci ve prospěch zvoleného etymologického výkladu,…). „Různost panuje též co do míry výkladové explicitnosti a brachylogičnosti jazykové i grafické (užívání různých zkratek a symbolů). Rozdíly mezi různými slovníky ve stavbě jednotlivých hesel se týkají i stránky technicky typografické, někdy je celé heslo opticky nečleněno, v různé míře se kombinuje různé písmo. Čistě technickou stránku tohoto distinktivního rysu přesahuje už autorovo rozhodnutí o tom, zda a které

[6] Tamtéž. s.246
[7] Tamtéž. s. 246
[8] Tamtéž. s. 247
[9] Tamtéž.s.247

grafické soustavy ponechá v jejich původní podobě a které bude uvádět v transkripci nebo transliteraci do grafické soustavy jiné“.[10]

6) **Rozsah, náplň a umístění pomocného aparátu** (mimo vlastní výkladovou část). „V různých slovnících jsou v různé míře uváděny údaje bibliografické (přímo v jazykových statích, v poznámkách pod čarou, vyčleněné jako samostatné oddíly, kombinovaně) i další pomocné informace, objasňující zvolené teoretické lingvistické principy, pracovní metody a postupy, eventuálně shrnující i materiálové poznatky z historické lexikologie, slovotvorby a hláskosloví. Součástí tohoto aparátu mohou být rovněž různé pomocné a doplňkové rejstříky a indexy“.[11]

V monografii K *pramenům slov: uvedení do etymologie* je věnován prostor i komparaci všech čtyřech českých etymologických slovníků. Taková komparace není ovšem předmětem této bakalářské práce, proto se v následujícím oddílu jen velmi stručně zmíním o tom, jaké místo zaujímá *Český etymologický slovník* mezi ostatními uvedenými lexikografickými pracemi.

2.2. Klasifikace podle Evy Havlové

Dr. Eva Havlová, CSc., se již od studií soustředila na srovnávací indoevropskou jazykovědu a později se stala například hlavní redaktorkou *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského*[12]. Zde se budu zabývat její typologizací etymologických slovníků, kterou publikovala v *Manuálu lexikografie* v kapitole Etymologická lexikografie.

Podle E. Havlové se jednotlivé ES dají rozlišit podle cíle, který sledují. Jedním z krajních cílů je informování širší jazykovědné a vůbec kulturní veřejnosti o původu slov (popularizační ES) a druhým cílem je rozvoj etymologie (vědecký ES).[13]

[10] Tamtéž. s. 247
[11] Tamtéž. s. 248
[12] ČERMÁK, František a Renata BLATNÁ. *Manuál lexikografie*. Vyd. 1. Jinočany: H, 1995., s. 284
[13] ČERMÁK, František a Renata BLATNÁ. *Manuál lexikografie*. Vyd. 1. Jinočany: H, 1995., s.218

Popularizační etymologický slovník má umožnit rychlou orientaci a srozumitelně podat základní informace o původu slov. Co se týče rozsahu slovního materiálu, uvádí tento typ slovníku pouze spisovná slova a bývá řazen abecedně. Co se týče směru pohledu, postupuje se v těchto slovnících tak, že se vychází ze současného stavu a směřuje se do minulosti. Výklad ve slovníku by měl být obligátně přehledný, to platí i pro druhý typ.

Vědecký etymologický slovník by měl poskytovat nové výklady, nebo alespoň moderní etymologický rozbor s vlastním stanoviskem. Měl by i podat výčet dosavadní literatury s jinými výklady a s odůvodněním, proč autor tyto výklady odmítá. Tento typ může být řazen také abecedně, ale i věcně. Směr pohledu může být také ze současnosti do minulosti, ale může i vycházet z nejstaršího období směrem do současnosti. Dokonce lze vycházet i ze středního období s pohledem vpřed i vzad.

Na závěr Havlová dodává, že hodně ES se nachází uprostřed mezi krajními typy. Jsou zaměřeny jak na etymology, tak na širší okruh zájemců, a většinou podávají jen etymologický výklad přijímaný většinou badatelů nebo ten, který sami autoři pokládají za správný.[14]

[14] ČERMÁK, František a Renata BLATNÁ. *Manuál lexikografie*. Vyd. 1. Jinočany: H, 1995., s. 219

3. Typologizace Českého etymologického slovníku Jiřího Rejzka

3.1 Typologizace Rejzkova slovníku podle Malkiela

Podle Malkielovy klasifikace lze Český etymologický slovník označit jako vícestupňový a retrospektivní. Co se týče rozsahu jazykové matérie, neuvádí Rejzek pouze spisovná slova, mezi hesly ČES můžeme najít i výrazy obecněčeské (např. **pres** ve významu 'tlak, lis'), expresivní (**dáchnout si** – 'odpočinout si'), slangové (**šaltovat** – 'řadit rychlost u auta'), nebo dokonce i vulgární (**čůza** - 'nepříjemná žena'). Navíc Rejzek ve slovníku uvádí také nové výpůjčky a evropeismy, které se v české slovní zásobě objevují. Co se týče hustoty hesláře, více hesel než ČES obsahuje pouze Holub – Lyer. Poměrně velké množství hesel, která obsahují nejen spisovná slova a mezi kterými můžeme najít i slova nově vypůjčená a evropeismy, to je výhoda Rejzkova slovníku.

Z hlediska „velké strategie" řadí Rejzek vykládané jednotky v abecedním sledu. Také je nutno spolu s autory *Uvedení do etymologie*[15] zmínit, že u evropeismů navíc uvádí zvlášť jejich první části (a-, ante-, anti-) i slova jako **amorfní**, **antidatovat**, **antipatie**, jako samostatná hesla. I díky abecednímu řazení se dá ČES považovat za velmi přehledný slovník, ve kterém se může každý čtenář snadno orientovat.

Jiří Rejzek sám objasňuje výstavbu hesel v předmluvě k novému vydání slovníku. Vlastní etymologický výklad slovníkového hesla začíná uvedením případných odlišných podob či významů slova ve starší češtině.[16] Výklady obsahují nově i století prvního dokladu slova. Ačkoliv Vít Boček ve své recenzi upozorňuje na to, že v některých případech uváděná století neodpovídají aktuálnímu stavu poznání,[17] tuto novinku jako takovou recenzent hodnotí kladně. Údaje o způsobu doložení ovšem v ČES nenajdeme. Dále Rejzek doplňuje, že u starých domácích slov se udávají ekvivalenty v jiných slovanských jazycích, následuje rekonstruovaná praslovanská podoba a její srovnání s jinými indoevropskými jazyky a konečně rekonstrukce výchozího indoevropského kořene. V případě potřeby jsou rekonstruovány i vývoje

[15] ERHART, Adolf, Radoslav VEČERKA, Eva HAVLOVÁ, Ilona JANYŠKOVÁ a Helena KARLÍKOVÁ. *K pramenům slov: uvedení do etymologie*. Vyd. 1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2006., s. 249

[16] REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. 1. vyd. Voznice: Leda, 2001., s.9.

[17] BOČEK, Vít. O Českém etymologickém slovníku (a českých etymologických slovnících). *Naše řeč*, ročník 98 (2015), číslo 5, s. 252-262

významu a uváděny některé doplňující kulturněhistorické informace. U slov přejatých se uvádí cesta přejetí a objasňuje se v různé míře původ slova ve výchozím jazyce.[18] Lze říci, že Rejzkovy výklady hesel jsou většinou kratší než Machkovy a Holuba s Kopečným, ale naopak obsahují více informací oproti výkladům u Holuba s Lyerem. Argumentaci ve prospěch zvoleného etymologického výkladu autor nastiňuje pouze v případech, kdy polemizuje se staršími výklady (např. Machka nebo Kopečného).

Z typografického hlediska je největší rozdíl mezi prvním a druhým vydáním v použití jiného druhu písma. Pro hlavní text výkladu bylo pak použito písmo patkové, písmem bezpatkovým je vždy uvedeno heslo jako takové (které je navíc zvýrazněno tučně) a slova, na která se ve výkladu odkazuje (před těmito slovy je vždy ještě znak šipky - ↑). Cizojazyčné výrazy jsou odlišeny kurzívou a významy slov jsou nově netradičně uvedeny ve složených závorkách (v původním vydání byly významy klasicky uváděny v jednoduchých anglických uvozovkách).

Veškerý pomocný aparát je umístěn před samotnou etymologickou částí. V Předmluvě[19] Rejzek obhajuje potřebu vydání nového etymologického slovníku v českém prostředí, kde již několik takových slovníků vyšlo. Jeho nejsilnějším argumentem je zřejmě dlouhé období, které od vydání posledního z těchto slovníků uplynulo (30 let). V Poznámce k novému vydání Jiří Rejzek shrnuje zásadní změny, které ve výkladech proběhly. Následují texty, které poučují čtenáře o základním rozdělení světových jazyků a o hláskových změnách. Pomocný aparát končí přehledem zkratek, vysvětlivek a značek a seznamem základní literatury.

[18] REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. 1. vyd. Voznice: Leda, 2001., s.8.
[19] REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. 1. vyd. Voznice: Leda, 2001., s.7.

3.2 Typologizace Rejzkova slovníku podle Evy Havlové

Rejzkův etymologický slovník je sice řazen abecedně, ale neuvádí pouze spisovná slova. Jeho pohled směřuje od současného stavu do minulosti a celý slovník působí velmi přehledně. Jiří Rejzek sice podává výčet některých starších etymologických děl, ale nespecifikuje vždy, proč odmítl některé původní výklady.

Podle typů, které uvádí Eva Havlová v kapitole Etymologická lexikografie v *Manuálu lexikografie,*[20] bychom tedy mohli ČES charakterizovat spíše jako typ slovníku určený pro širší jazykovědnou a vůbec kulturní veřejnost. Jedním z argumentů pro takovou charakteristiku je také fakt, že autor se v předmluvě explicitně zmiňuje o tomto zaměření slovníku.[21] Jak jsem již uvedla v předchozí kapitole, tento typ slovníku lze také nazvat ES popularizační.[22] Nelze ovšem říci, že by šlo čistý typ, Rejzkův slovník se pouze na škále mezi dvěma krajními typy ES slovníků nachází blíže k typu popularizačnímu.

[20] ČERMÁK, František a Renata BLATNÁ. *Manuál lexikografie*. Vyd. 1. Jinočany: H, 1995.s 218.

[21] „Náš etymologický slovník je určen především širší veřejnosti, proto se snaží postihnout zvláště běžnou slovní zásobu češtiny,… (REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. 1. vyd. Voznice: Leda, 2001., s.7)

[22] ČERMÁK, František a Renata BLATNÁ. *Manuál lexikografie*. Vyd. 1. Jinočany: H, 1995.s 218.

4. Etymolog Jiří Rejzek

Jiří Rejzek (1969) je absolventem Univerzity Karlovy v Praze, kde nejprve studoval češtinu a angličtinu. Slavistickou aprobaci dovršil doktorandským studiem v akademickém Slovanském ústavu v Praze u Z. Hauptové[23]. Mezi lety 1987-1988 byl učitelem na střední škole, poté nastoupil na rok do vojenské služby a od roku 1989 působí na Filozofické fakultě UK v Praze. Zde je členem Ústavu českého jazyka a teorie komunikace.[24]

V roce 2001 získal titul Ph.D. a v roce 2009 se stal docentem. Vědecky pracuje v oboru slovanské jazykovědy, mimo jiné na úseku praslovanského hláskosloví a etymologie.

Dvě verze Českého jazykového slovníku jsou asi jeho nejvýznamnějším vědeckým dílem. Je také autorem dvou monografií: *The Proto-Slavic Word-Initial x-* a *Lidová etymologie v češtině.*

Ve větší či menší míře se podílel na vzniku skript *Starší české texty s přehledem morfologie staré češtiny a cvičeními, Czech it out! A Czech course for beginners* a *Základy staroslověnštiny*.

Vydal mnoho studií, odborných článků, recenzí, polemik a popularizačních článků.

[23] VEČERKA, Radoslav. Biografickobibliografické medailonky českých lingvistů: bohemistů a slavistů (2., upravené a doplněné vyd.). Linguistica ONLINE, Brno: Masarykova univerzita, 2008, roč. 2008, č. 1, s. 1-198. s.75.

[24] Doc. PhDr. Jiří Rejzek, Ph.D. *Ústav českého jazyka a teorie komunikace* [online]. Praha: FF UK, 2015 [cit. 2016-04-18]. Dostupné z: http://ucjtk.ff.cuni.cz/ustav/lide/zamestnanci/doc-phdr-jiri-rejzek-ph-d/

5. Kritický ohlas nového vydání

V této kapitole shrnu poznatky, které publikoval ve své recenzi Mgr. Vít Boček, Ph.D., pracovník etymologického oddělení ÚJČ AV ČR. Článek s názvem *O českém etymologickém slovníku (a českých etymologických slovnících)* vyšel v roce 2015 v odborném periodiku *Naše řeč*. Poznatky, které se v něm uvádí, se týkají především změn, které odlišují nového vydání od staršího.

Vít Boček soudí, že po materiálové stránce slovník není příliš rozšířen. Mezi novými hesly jsou například výpůjčky, recenzent tato velmi nová slova ovšem považuje za relevantní, jelikož je podle něj velká šance, že se ve slovní zásobě udrží. K těmto lexémům patří například substantiva voucher, gay nebo dron. V. Boček upozorňuje ale i na několik slov, jejichž zařazení do slovníku považuje na neopodstatněné (josta, kyreta, kazu).[25]

Nový způsob uvádění indoevropských výrazů také neujde pozornosti recenzenta a je hodnocen velmi kladně. Naopak kritizován je fakt, že při uvádění století prvního zjištění výskytu slov v češtině v některých případech tento údaj neodpovídá aktuálnímu stavu poznání, tudíž lze podle recenzenta tento údaj v ČES brát pouze jako orientační.[26]

Vít Boček neopomene ani věnovat se typografické a grafické podobě knihy. Uznává, že práce na etymologickém slovníku je velmi náročná, následně ovšem uvádí značný počet chyb a nepřesností, které objevil zejména v zápisech cizích slov.[27]

V další části recenze se Boček rozhodl posoudit, zda Rejzek vzal v potaz návrhy na změny a vylepšení, které nabízeli recenzenti prvního vydání ČES. Mezi tyto recenzenty patřili například Eva Havlová, Ľubor Králik, Václav Blažek nebo Boris Skalka. Podle Bočka zohlednil Rejzek jejich návrhy velmi proměnlivě, to znamená, že bohužel nevyužil všechny. Veškeré opravy, které byly ve slovníku díky recenzím provedeny, jsou podle Bočka vylepšeními, ovšem i v případech některých nepřijatých návrhů šlo o správná upřesnění.[28]

---

[25] BOČEK, Vít. O Českém etymologickém slovníku (a českých etymologických slovnících). *Naše řeč*, ročník 98 (2015), číslo 5, s. 252
[26] Tamtéž. s. 253
[27] Tamtéž. s. 254
[28] Tamtéž. s. 255

Dále recenzent předkládá i několik vlastních poznámek a upřesnění. Na závěr své recenze nabízí Boček typologizaci ČES, a to podle A. Libermana, který rozlišuje etymologické slovníky analytické a dogmatické. Boček upozorňuje, že nejen ČES, ale vlastně všechny české ES jsou slovníky dogmatickými, všechny vlastně přinášejí pouze názory svých autorů. Analytický typ slovníků by měl uvádět soustavný přehled existujících názorů na etymologii konkrétních slov a kritické vyrovnání se s nimi, takový druh slovníku v českém prostředí ale zatím bohužel chybí.[29]

[29] Tamtéž. s. 259

6. Kategorie změn

6.1 Zásadní změny[30]

Ve výkladech hesel, která jsou v novém vydání ČES označena jako změněná, jsou nejzávažnější ty změny, při kterých byl zásadně přehodnocen etymologický vývoj lexému, a to z hlediska formy nebo významu. Ve výkladech je ovšem často uvedena jiná forma a zároveň i jiný význam východiska. V této kapitole uvedu všechna hesla, u kterých došlo k zásadní změně, a vyhodnotím, zda se týkala formy nebo významu. U některých hesel byla v prvním vydání slovníku pouze uvedena poznámka, že jejich původ je nejasný, několika těmto slovům Rejzek nově přiřadil východisko, nejedná se u nich tedy o změnu, ale o uvedení zcela nového výkladu. Takové doplnění také klasifikuji jako signifikantní změnu.

Do této kapitoly jsem zařadila celkem 48 hesel z celkového počtu 85 hesel, která byla označena jako změněná.

Nejprve uvedu hesla, v jejichž výkladu došlo ke změně formy i významu, jelikož tato skupina je nejpočetnější. Prvním heslovým slovem, které jsem k této skupině zařadila je heslo **ahoj.** Výklad hesla ahoj byl v novém vydání částečně pozměněn a doplněn. Oba výklady se shodují v tom, že slovo pochází z anglického jazyka. V prvním vydání je uvedeno, že v angličtině byl pozdrav *ahoy* odvozen ze substantiva *a hoy* (loďka, člun), podle novějšího vydání je ovšem tento pozdrav odvozen z citoslovce *hoy*. Rejzek tedy vyvozuje původ slova z jiného lexému, který má jiný denotát. Oba výklady odkazují na tvrzení druhého vydání Machkova etymologického slovníku, že výraz se do českého jazyka dostal z dolní němčiny. Dalším heslem, v jehož výkladu proběhla závažná změna je slovo **brčál.** Ve starším výkladu Rejzek uvádí, že podle Machka slovo do češtiny zavedl Presl ze slovinského výrazu *brščel* (‘břečťan’). V novějším vydání ale Rejzek doplňuje, že výskyt slova je doložen již od střední doby a podle Jungmanna souvisí se starším bruščiti se – zelenat se. Autor tedy přehodnotil výchozí formu slova i původní význam. Nový výklad slova **cvrček[2]** ve významu ‘dítě’, ‘drobný člověk’ na rozdíl od prvního vydání neupřednostňuje odvození lexému od německého *Zwerg* (‘trpaslík’). I když tento vztah také uvádí,

[30] Kapitolu jsem takto pojmenovala podle Rejzkova označení těchto změn v jeho Poznámce k novému vydání (REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. 1. vyd. Voznice: Leda, 2001., s.9.)

přiklání se Rejzek ve druhém vydání spíše k tomu, že slovo bylo metaforicky odvozeno od lexému cvrček v jeho původním významu (‘druh hmyzu’). Šlo by tedy o jiný původní význam i formu výchozího slova. Původní výklad u substantiva **hasák** nabízí pouze možný vztah k německému *Haspe* (‘zdvihák’). V novější verzi je tato spojitost označena jako formálně nepřesvědčivá, vztah ke slovu *kasak* (‘nůž’) z jidiš zase nesedí významově. Rejzek nově nabízí souvislost se starším českým *hasati* (‘rejdit’), tento nový výklad tedy také poskytuje jak jinou formu, tak i význam východiska. I původ lexému **hejl** autor odvozuje ze slova jiné formy i významu. Novější výklad hesla **hejl, hýl** uvádí, že praslovanské *gylь* je pravděpodobně jako u většiny pěvců zvukomalebného původu (hlas hýla se přepisuje jako gyi). Původně uvedená souvislost praslovanského výrazu se srbským a chorvatským *gíljati* (‘chodit po blátě, skákat na jedné noze’) není podle Rejzka přesvědčivá. Ve starším výkladu lexému **chám**[2] (ve významu ‘sperma’) hledal autor souvislost se slovem chám ve významu ‘sedlák’, ‘nevolník’. Údajně mělo jít o vztah k německému slangovému výrazu *kalter Bauer* (‘sperma ejakulované při přerušené souloži’), doslova ‘studený sedlák’. Nově byl výklad hesla úplně přehodnocen a Rejzek nabídl východisko odlišné formálně i významově. Objevuje se zde poznámka, že existují ojedinělé doklady slova ze staročeštiny, ovšem s nejistým významem (‘kyselá chuť’, ‘plíseň’), což mohlo souviset s raně novohornoněmeckým *kahm* (‘plíseň’), ze kterého tedy nově podle Rejzka lze slovo odvodit. Původní výklad hesla **kebule** podává pouze možnost původu slova z německého argotu, konkrétně z výrazu *Köpel* (‘kebule’). Takové vysvětlení připouští Rejzek i novějším slovníku, zároveň ale doplňuje, že ve starší češtině výraz kebule fungoval i jako označení jedovatého plodu (semena) jisté indické rostliny, nabízí tedy nové východisko jiné formy i významu. Souvislost mezi dvěma významy se hledá v omamných účincích jedu, ale autor se přiklání k názoru, že pokud je mezi oběma významy souvislost, spíš to bude na základě podoby. Oproti původnímu výkladu hesla **klacek**, který nabízel pouze odvození slova z německého *Klotz* (‘špalek’) přináší nové vydání i doplňující, formálně i částečně významově odlišnou variantu, podle které by slovo mohlo pocházet z domácího substantiva *klát* (‘kus dřeva zavěšovaný na krk dobytku nebo psovi’,‘špalek’), nebo by se mohlo jednat o kontaminaci obou vzájemně nepříbuzných slov. Souvislost slova **klučit** s praslovanským **kъlčiti* je nově zhodnocena jako problematičtější. Autor nově přichází s možností, že by zde mohla být souvislost s formálně i významově odlišným slovem *klk*/*kluk* ve významu ‘zbavovat půdu změti kořenů’. Starší výklad

hesla **kšanda** uváděl možné odvození od slova kšíry, nově Rejzek předkládá jinou teorii, převedení slova z německého nářečního výrazu *kšande* (*Geschande*), tedy z lexému, který má jinou formu i poněkud jiný význam (‘ramenní popruh’, ‘dřevěné rameno na nošení věder’). U hesla **lotr** dává namísto domnělého původu od německého výrazu *Lotter(bube*), respektive středohornoněmeckého *lot*(*t*)*er* (‘nevázaný chlapík’) novější vydání vzhledem ke staročeskému druhotvaru *latr* i k významu slova přednost souvislosti s latinským slovem *latrō* (‘žoldnéř’,‘ zbojník’, ‘lupič). Autor tedy nabízí formálně i významově poněkud jiné východisko, ale zároveň Rejzek dodává, že na podobu a částečně i význam našeho slova asi německé slovo sekundárně působilo. Dalším heslem je substantivum **madlo**. Praslovanskou rekonstrukci slova **jьmadlo*, ze které vycházel původní výklad slova, nepovažuje autor vzhledem k absenci starších dokladů i jiných podobných útvarů v dalších slovanských jazycích za pravděpodobnou. Označuje tedy substantivum madlo jako obrozenecký novotvar, významově i formálně jde tedy o zcela jiné východisko. Nově se ve výkladu hesla **hezký** uvádí, že oslabená varianta praslovanského kořene *god- je obsažena i v ruském slově *prigóžij* (‘vhodný, hezký’). Rejzek však upozorňuje na to, že celá struktura údajného původního praslovanského výrazu je pochybná. Podle autora lze vzhledem k nejstarší doložené podobě – *hejský* – uvažovat i o formálně i významově zcela jiné souvislosti se slovem hejsek a starším českým výrazem *hesovati*/*hejsovati* (‘hýřit’, ‘počínat si světácky’). Takovou teorii by podporoval podobný posun významu, který se uskutečnil v němčině, kde herrlich (krásný, velkolepý) původně znamenalo panský. Starší výklad slovo **obor** vyvozuje od verba obírat se (něčím). Nový výklad naproti tomu předkládá teorii, že výraz má vztah spíše ke staročeskému *obor* (‘hrazený lán’, ‘obdělané pole’), které souvisí s *oborati* (složeného z ob a orati). Verbum *oborati* je pak odvozeno ze staročeského *obor* (‘okrsek’, ‘okruh’). Novější výklad se tedy liší zejména významově a formálně se jedná především o rozdíl ve slovním druhu, jelikož i původně nabídnuté východisko bylo českého původu, ale jednalo se o verbum, nově uvedené východisko obor je substantivem. Původ hesla **ofina** původně Rejzek odvozoval z románských jazyků, konkrétně z francouzského výrazu *affiner* (‘rafinovat’, ‘čistit’, ‘tříbit’) a italského *affinare* (stejného významu). Nově autor tuto souvislost spíše popírá a upřednostňuje údajný vztah k rakousko-německému *Aff*(*e*) (‘opice’), v přeneseném významu i ‘člověk vyšňořený podle výstřední módy’. Nově uvedené východisko je tedy formálně zcela odlišné, pochází z jiného jazyka a liší se i významově. Výklad dále

uvádí, že jde o hybridní slovo s výrazem opičina. Starší výklad hesla **ošívat se**, totiž odvození od staročeského *ošiti lícě* (‘zpolíčkovat’, ‘udeřit do tváře’) autor nově relativizuje a dává přednost teorii, že jde o metaforický posun slova šít, tedy o východisko formálně i významově odlišné od původního návrhu. Podle Rejzka novějšímu výkladu nasvědčuje například litevské slovo *siúti*, které funguje jak ve významu ‘šít’, tak i ve významu ‘pohybovat se sem a tam’, ‘běhat’, ‘létat’. Podobné je také slovinské *šívati* a vlastně i české šít sebou. V novějším výkladu hesla **palec** pochybuje Rejzek o spojení s latinským *pollex* (‘palec’) i o indoevropském východisku **pōlo-/*polo-* (‘tlustý’, ‘mohutný’) a dokonce vidí jako problematické i spojení i s nejasným středohornoněmeckým *fuolen* (‘cítit’). Autor uvádí novou hypotézu, že by se snad mohlo jednat o souvislost se substantivem palice, tedy o východisko formálně i významově odlišné od těch původních. Výklad hesla **pastorek** odvíjející se z primárnosti tvaru pro ženský rod praslovanského slova, *pastorъka*, který viděl ve slově prefix pa- a slovo pro dceru, byl uveden ve starším vydání. Nově ale Rejzek upozorňuje na to, že tento výklad naráží na problémy hláskoslovné i významové (nedoloženost starého pa- ve významu ‘nevlastní’, ‘nepravý’). Nový výklad doplňuje ještě možné utvoření substantiva pastorek od nedoloženého slovesa **storti* s významem ‘ten, o koho je postaráno’ (prý zde jde o podobné tvoření jako u slova pacholek). Toto nové východisko se od předchozího liší formálně i významově. Nový výklad slova **pět**[2] ve významu ‘zpívat’ mohl být přehodnocen na základě objevu, že praslovanské **pěti* lze společně s tocharským *pi-* vyvodit z indoevropského **peiH-*. Tím lze podle autora nahradit starší problematické spojení s řeckým výrazem *paiān* (‘slavnostní sborová píseň’, ‘zachránce’, ‘lékař’). Nové indoevropské východisko se od původního řeckého liší formálně i významově. Oba výklady hesla **pimprle** se shodují v tom, že jde původně o slovo rakousko-německé. Původní výklad odvozuje český výraz od slova *Pümpernickel*/*Pumpernickel* (žertovné označení pro druh černého chleba, pak i hanlivá přezdívka pro hrubého člověka. Nově autor ovšem slovo spojuje s rakousko-německým *Pimperl* (‘loutka’, ‘malé dítě’, ‘človíček’) a další původ označuje jako nejasný, nejspíše ale expresivní. Nové východisko je významově i formálně odlišné. U hesla **plucha** s významem ‘listový útvar zahalující kvítek trav’ nově Rejzek doplňuje, že vzhledem ke staroslovanskému výrazu *pljuskъ* (‘šum’, ‘praskot’) nelze vyloučit ani onomaziologický význam slova. Jedná se tedy o východisko, které se formálně i významově liší od původní domněnky, že v češtině se slovo utvořilo

podle předloh ze slovanských jazyků. Místo původní souvislosti hesla **puklice** s něčím vypouklým ze dřeva či kovu Rejzek nově odvozuje jediný tvar doložený ve staročeštině, *poklička*, původně zřejmě ve tvaru *pokľučka* od nedoloženého **pokľučiti*. Toto možné východisko se od předchozího výkladu liší formálně i významově. Tvar slova poklice se podle autora asi dotvořil později. Starší výklad hesla **pošetilý** uvádí pouze možnou souvislost se slovem ješitný a ruskými výrazy *šut* ('šašek') nebo *šútko* ('žert'). Novější výklad se od staršího úplně liší. Rejzek nově uvádí dobře doložené výchozí sloveso *pošetiti se* ('zbláznit se'), které by mohlo podle něj souviset se starším *šatati se* ('pohybovat se sem a tam'). Jako východisko se nově předkládá rekonstruované praslovanské **šętati sę*, formálně i významově naprosto odlišné od původně nabídnutých ruských výrazů. Původní výklad hesla **prejt** je úplně přehodnocen. Ve starším vydání byl jako východisko označen německý výraz *Brei* ('kaše'). Nový výklad se od staršího formálně i významově liší, upozorňuje zejména na vztah ke (snad severobavorskému) *prękt*, odpovídajícímu německému *Bräť* ('najemno nasekané libové maso'). Ve starším vydání se Rejzek ještě přikláněl k názoru, že odvození hesla **prostopášný** od slov prostý a páchat je pouze lidová etymologie, tento názor zastávali i Machek, Holub a Kopečný. Nově této teorii přiznává větší platnost, srovnávaje toto slovo se starším českým výrazem *prostořečný*, dnes prostořeký. Rejzek tedy nově za východiska označí lexémy prostý a páchat a tím odmítne významově a formálně odlišné východisko, slovo *roztopášný*, které uváděli Machek a Holub s Kopečným. Autor ČES ale takové řešení považuje za příliš komplikované. Nový výklad hesla **přísný** upřesňuje, že asi nejde o souvislost se staroslovanským *prisnъ* ('pokrevní', 'blízký', 'opravdový'), ale spíše je to slovo stejného původu jako adjektivum přesný. Nově nabídnuté východisko se tedy od původního liší významově i formálně. U hesla je předložen celý možný vývoj významu – nekvašený → čerstvý → syrový → příkrý, krutý → přísný. Rozdíl v samohlásce je podle autora obdobný jako v případě slov město a místo. U lexému **puma**[2] ve významu 'bomba' nově Rejzek uvádí, že příbuznost se substantivem bomba bude asi spíše elementární, založená na nápodobě zvuku. Doplněn je ještě pravděpodobný bavorský onomaziologický základ *pum* ('bum', 'bác'). Tedy východisko formálně i významově odlišné od substantiva bomba. Většinový výklad lexému **rozšafný** z německého slova *rechtschaffen* ('poctivý', 'řádný') Rejzek odmítá z důvodů hláskoslovných, významových a především chronologických (německé slovo je doloženo až od 16. století). Autor zastává názor, že výraz byl

utvořen zřejmě od českého slovesa *šafovati* (‘spravovat’, ‘řídit’, ‘hospodařit’) z německého slova *schaffen* (zde Rejzek odkazuje k heslu **šafář**), nabízí tedy významově i formálně odlišné východisko. Oba výklady se shodují v tom, že předpona roz- je asi připojena podle slov rozvážný, rozumný. Výklad hesla **rum**[1] ve významu ‘stavební odpad’ je zcela přehodnocen. Nové vydání odvození z německého slova *Rummel* (‘lomoz’, ‘mela’) nahradilo odvozením ze středohornoněmeckého *rūm* (‘suť’, ‘smetí’, co se odklízí’), jež je podle autora etymologicky totožné s německým *Raum* (‘místo’, ‘prostor’). Jde tedy o formálně i významově zcela odlišné východisko. U hesla už se neodkazuje na slovo rumraj. U hesla **říčný** Rejzek zejména upozorňuje na staročeský význam slova *řiečný* (‘říční’) a nově míní, že slovo říčný pravděpodobně vzniklo z tohoto výrazu přenesením významu, než od slovesa řítit se s přikloněním k adjektivu říční. Nabízí tedy nové východisko, formálně i významově odlišné od spojení s verbem řítit se. Původní spojení hesla **trakař** s německým *tragen* (které uváděl Machek, Holubs Kopečným i Holub a Lyer) je nově podle Rejzka jen sekundární, stejně jako dnešní význam, který se vyvinul z původního – popruh k nošení. Starší výklad předkládal pouze tuto souvislost, nový výklad uvádí i staročeské podoby slova *trak, trakač* a také staročeská slova *traky* (‘látková ozdoba’) a *tračec* (‘řetěz’, ‘řetízek’, ‘náhrdelník’, ‘opasek’). Dostává se až k příbuznosti s praslovanským výrazem **torkъ*. Toto východisko se tedy od původního spojení s německým výrazem značně liší formálně i významově. Substantivum **třída**[2] ve významu ‘široká ulice’ původně Rejzek vykládal podle Machka, Holuba s Lyerem a Slovníku spisovného jazyka českého jako přejetí z italského výrazu *strada* (stejného významu). Nově autor tento výklad označuje vyloženě za mylný. Glosa z dvanáctého stolení v podobě *credica* s latinským ekvivalentem *viculus* (‘ulička’) podle Rejzka dokazuje, že slovo je etymologicky totožné s výrazem **třída**[1] (ve významech ‘společenská vrstva’, ‘druh’, ‘kategorie’, ‘školní ročník’, ‘učebna’). Významová souvislost snad spočívá v představě ulice jako řady (střídání) domů, případně řádu, pořádku (ulice jakoby třídí městské čtvrti). Vyložení substantiva třída jako významového posunu totožného českého substantiva se významově i formálně liší od původně nabídnutého italského východiska. Ke slovu **tumpachový** je nově přiřazen navíc ještě jeden význam – strnulý. Původně uvedené výklady ze středohornoněmeckých slov *tumphaft, tumplich* (přihlouplý, hloupý) autor v novějším vydání zcela odmítá a vliv německého *tumb* (‘jednoduchý’, ‘naivní’) podle něj není třeba předpokládat. Místo

takových souvislostí je předložena příbuznost k výrazu *tumpach*, zastaralé variantě k *tombak* (‘slitina mědi a zinku, případně cínu’). Podle Rejzka byla tato slitina vnímána jako něco staromódního, těžkého. Ze spojení jako *mám nohy jako tumpachové* se pak vyvinul dnešní význam. Nově uvedené východisko se tedy od původního liší formálně i významově. Spojení hesla **vazký** se slovem vázat Rejzek původně označil za lidovou etymologii, nově je však podle něj nejpřirozenější. Rekonstrukce praslovanského výrazu **vaskъ* (‘vlhký’, ‘mokrý’) z nejistého indoevropského **u̯es-* (stejného významu) má nově podle autora velmi slabou materiálovou oporu (jen pár odvozenin v českých nářečích). Nové české východisko se pochopitelně od původně nabídnutého praslovanského výrazu formálně i významově liší. Poslední změnou, která se týká formy i významu hesla proběhla ve výkladu lexému **žalář**. Nově Rejzek totiž předkládá ještě druhou možnost výkladu (kromě problematického přejetí z francouzského výrazu *geôle*). Jde o možnou souvislost odlišnou formálně i významově středohornoněmecké *söbre*, starohornoněmecké *solāri* (‘horní poschodí’, ‘půda’) z latinského *solárium* (‘vrchní část domu’, ‘terasa’) od *sol* (‘slunce’) – za předpokladu, že šlo o místnost ve věži a ne o podzemní sklepení.

Nyní se budu věnovat těm heslům, u kterých došlo pouze ke změně významu. Prvním takovým případem je substantivum **abrahámoviny**, ‘padesáté narozeniny’. Ve starším vydání Rejzek odvozuje slovo od jména starozákonního Abrahama, v novější verzi je etymologický výklad slova pozměněn, jde o upřesnění významu. Uvádí se citát z Janova evangelia, ve kterém Židé říkají Ježíšovi: „Ještě ti není padesát a už jsi viděl Abrahama?“

Ve druhém vydání je u hesla **anton** nově zmíněno, že slovo se dříve objevovalo především ve spojení zelený anton. Rejzek zároveň upozorňuje na to, že žádný z výkladů tohoto původně argotického výrazu není příliš přesvědčivý. Stejně jako v prvním vydání nabízí souvislost s berlínským vězením na ulici *Antonstrasse* (původně Machek), či s argotickým označením pražského kata (Holub Lyer) – souvislosti s těmito reáliemi však považuje Rejzek za nezřetelné a v novém vydání upozorňuje na možný nový výklad. Výraz by mohl být odvozen od svatého Antonína, patrona ztracených a ukradených věcí. Autor tedy nabízí nový výklad významu. U dalšího hesla z této skupiny, lexému **bela,** Rejzek ve starším vydání odkazuje na Machkův výklad, ve kterém je lexém odvozen od staroruského *bela*

(peníze), to mohlo mít souvislost s *belou* – veverkou, protože její kůže sloužila kdysi jako platidlo. V novějším vydání ale Rejzek tuto souvislost označuje za nepravděpodobnou a přiklání se spíše k významu, který nabídl Jungmann. Poukázal na možnou souvislost s belou – vysokou selskou čepicí. Ani tento výklad ale Rejzek nepovažuje za průkazný, i nové výklady významu slova bela tedy poněkud problematické. V původním výkladu hesla **cecek** se vznik slova odvozuje od staršího českého slovesa cecati, synonyma k slovesu sáti. V obou výkladech se poukazuje na onomaziologické zabarvení. V novějším výkladu Rejzek uvádí původ nejspíše z dětské řeči, v tom případě by se tedy jednalo o jiný původní význam. Autor také nově uvažuje i o tom, že lexém je odvozen z praslovanského *sъsati*, tedy ze starší formy slovesa. Heslo **habán** je v obou výkladech vztaženo k německému výrazu *Habaner* ('hrnčíř'), ale v novém slovníku jsou doplněny i jiné možnosti. Původní domněnka, že habáni, tedy původně příslušníci sekty novokřtěnců, byli vysoké, urostlé postavy, není podle Rejzka tak pravděpodobná jako možnost, že obry z nich udělala až pozdější tradice. Auto tedy uvádí jiný význam, ze kterého se lexém mohl utvořit. Nově se u slova odkazuje na hesla obr a buzerant. U hesla **maringotka** oba výklady shodně uvádějí, že slovo pochází z francouzského výrazu *maringote* ('maringotka'). Nové vydání doplňuje, že toto francouzské slovo bylo pravděpodobně odvozeno od názvu francouzské obce *Maringues*, kde se tato zařízení vyráběla. Jde tedy o upřesnění významu. Nově Rejzek přehodnocuje způsob vzniku druhého významu hesla **recese** ('výstřední žerty'). Původní výklad, totiž odvození z významu 'přerušení', 'přestávka', nové vydání vůbec neuvádí. Nahrazuje tuto teorii vysvětlením slova ze studentské mluvy, konkrétně ze spojení dostat někoho do recese ('donutit někoho k ústupu', 'zpomalit někoho'). Je tedy nabídnuto významově odlišné východisko. Původně se slovo **štůček** vykládalo ze slova *stůček* odvozeného od verba stočit. Nově Rejzek toto přiklonění označuje za mylné a jde podle něj o zdrobnělinu od staročeských výrazů *štuk, štuka* ve významu 'jednotlivý kus', 'balík svinuté látky', tedy východisko lišící se od lexému stůček především významově. Staročeská slova vycházela ze středohornoněmeckého *stuck*(*e*).

Mezi analyzovanými hesly se nachází také dva nové výklady, které přináší jiné původní formy slov. Například lexém **krychle** považuje původní vydání za slovo odvozené ze středohornoněmeckého *knüchlin*, nové vydání oproti tomu uvádí jinou původní formu, středohornoněmecké *krīchelīn*. Výklad hesla **šibřinky** je značně

rozšířen a částečně přehodnocen. Rejzek nově upřesňuje, že šlo o sokolskou masopustní maškarní zábavu. Spolu se starším výkladem se v novém slovníku uvádí možnost příbuznosti s německým *Schabernack*, nově se doplňuje, že jde spíše o formálně poněkud odlišné východisko, středohornoněmecké *schabernac* ('taškařina', 'žertovný kousek', 'pohana'). Autor nově ještě překládá možný původ substantiva z domácího verba *šibřinkati* ('cvrlikat', 'neužitečně mluvit', 'dělat šašky'), které je nejspíš onomaziologického původu a je doloženo od střední doby. Toto východisko se od německých lexémů liší spíše formálně, významově jsou si slova značně blízká. Nakonec je ještě doplněna informace, že slovo bylo obnoveno Tyršem

Nakonec této kapitoly se ještě zmíním o třech specifických heslech, jejichž výklady ve starším vydání chyběly. Prvním takovým případem je heslo **krajta,** u kterého v prvním vydání Českého etymologického slovníku Rejzek pouze uvedl, že etymologie lexému je nejasná. Nově autor zmiňuje formální podobnost s anglickým *krait*, německým *Krait* a ruským *krajt*, to však označuje prudce jedovaté korálovce rodu Bungarus. Za východisko považuje autor nejspíše hindské *karait*, zároveň se ale zamýšlí nad tím, zda Jan Svatopluk Presl mohl některý z těchto výrazů znát. Změna je jistě závažná, ale nelze určit, zda jde o změnu formy či významu, jelikož se jedná o zcela nově přidaný výklad. Stejný problém se objevuje u hesla **kuše**. V prvním vydání totiž autor pouze uvedl původ lexému kuše jako nejasný. Druhé vydání přináší nový výklad, mělo by jít o metaforické přenesení ze staročeského výrazu *kušě* ('pes s useknutým ocasem'), s odůvodněním, že středověké zbraně byly často nazývány metaforicky podle zvířat. U hesla **pingl** se oba výklady se shodují na vývoji lexému pingl ve významu 'ranec'. Význam 'číšník' byl podle staršího vydání nejasný, nově Rejzek doplňuje, že má asi původ v německém výrazu *Pinkel* ('nevýznamný muž', 'naparující se člověk') od nářečního *pink* ('malíček', 'penis'). Jde tedy o zcela nově uvedený výklad druhého významu lexému pingl.

6.2 Dílčí změny

Tato kapitola je věnována změnám, které nemají pro výklad hesel zásadní význam, uvedla jsem zde všechny druhy změn, které se liší od zásadních změn, kterým je věnována jiná kapitola. Dílčí změny, které se objevují v novém vydání Rejzkova etymologického slovníku v komparaci s prvním vydáním, se dají roztřídit do dvou hlavních kategorií. Do první kategorie se řadí změny týkající se rekonstrukce

především indoevropských a praslovanských východisek, do druhé kategorie jsou zařazena veškerá doplnění nových poznatků a nových skutečností, jde například o doplňování staročeských podob a významů slova.

Autor často předkládá nový postoj k výkladu nebo jeho části, přehodnocuje často pravděpodobnost určitých domněnek, například přikládá větší platnost teoriím, které původně označoval pouze za lidové etymologie, nebo označuje některé výklady za nejisté. Například u hesla **fláknout** proběhla jediná změna právě v tom, že Rejzek označil původ tohoto verba od citoslovce flák onomaziologického původu za nejistý.

Jako dílčí změnu můžeme také označit uvedení například staršího dokladu slova, to ovšem někdy vede v důsledku k významnějšímu přehodnocení výkladu.

Autor také někdy doplňuje příklad podobného posunutí významu, a to zejména v případech, kdy se snaží podpořit svůj výklad vývoje významu daného slova.

Samostatnou kategorií by mohly být případy, kdy Rejzek ve slově nalézá jiné afixy než v původních výkladech, takovou změnu ale autor provedl pouze u jednoho hesla, konkrétně u substantiva **anion(t)**. Zatímco v prvním vydání byl uveden afix an-, v novějším vydání je to ana-.

6.2.1 Změny v rekonstrukcích indoevropských východisek

Poměrně značná část změn se týká rekonstrukcí slov zejména indoevropského původu. Jiří Rejzek v poznámce k novému vydání upozorňuje na to, že zápis rekonstrukce indoevropských kořenů bude provádět v laryngální podobě, to znamená s první (*h_1), druhou (*h_2), či třetí (*h_3) laryngálou, nebo s laryngálou, jejíž povaha je neurčitá (*H). Zároveň Rejzek už nezapisuje aspirovanost indoevropských souhlásek samostatným písmenem h, ale písmenem h v horním indexu. Ve výkladech se také někdy objeví zcela jiné indoevropské východisko, nebo původní indoevropský výraz zůstane stejný, ale autor k němu přidělí jiné významy. V některých případech Rejzek popře původně nabídnuté východisko, ale novou alternativu nenabídne. Poslední změnou týkající se rekonstruovaných východisek je nabídnutí indoevropského výrazu v těch výkladech, kde předtím zcela chyběl. Nyní tedy uvedu hesla, ve kterých se v porovnání se starším vydáním ČES vyskytují nějaké změny indoevropských východisek.

Zcela jiné indoevropské východisko lze najít například u hesla **čeleď.** V obou verzích slovníku se sice poukazuje na možný vztah českého substantiva čeleď k řeckému slovu *télos* (‘vojenský oddíl’). Nový výklad ale řecký výraz neodvozuje z indoevropského označení rodu, ale z indoevropského *$k^{u}elh_1$-* (‘otáčet se’, ‘kroužit’), tedy vlastně ‘kroužek’, ‘skupina’. Také u hesla **hvězda** proběhla tato změna indoevropského východiska. Dle prvního výkladu hesla **hvězda** se ve druhé části baltoslovanského výrazu hledá většinou indoevropské **stā-* (‘stát’). Nově podle upraveného hesla druhá část slova pochází z indoevropského **$d^{h}eh_1$-* (‘položit’, ‘umístit’) a jiného původu je indoevropské *$h_2$stḗr* (‘hvězda’), z něhož pochází německé *Stern*, anglické *star*, latinské *stēlla*, řecké *astḗr* a chetitské *ḫasterza*. Starší výklad hesla **kutit** uvádí jako původní indoevropskou podobu **keu-t* od **ke-* (‘ohýbat’). Novější vydání uvádí indoevropský výraz **(s)kṵeh_1t-* (‘podněcovat’, ‘protřásat’), od něhož pochází například i latinské slovo *quatere* (‘kutit’), nebo řecké *pássō* (‘sypu’). Rejzek zde tedy také nabízí jiné indoevropské východisko, stejně jako ve výkladu hesla **sát.** Rejzek totiž původně odvozoval praslovanský výraz *sъsati* od indoevropského **seu-p-*, **seu-b-*, nově jej odvozuje od indoevropského **seuḱ -*, **seug-*. V původním výkladu hesla **skýtat** Rejzek předkládal jako možná indoevropská východiska **(s)keu-* (‘pokrývat’, ‘skrývat’) a **keu-* (‘ohýbat’). Nově autor i zde nabízí odlišný indoevropský tvar **(s)kṵeh_1t-* (‘podněcovat’, ‘protřásat’). Posledním heslem se zcela přehodnoceným indoevropským východiskem je verbum **vrávorat**. Související praslovanské *vorvorati je už podle staršího vydání expresivní zdvojení kořene **vor-*. Původní výklad tento kořen považoval za ablautovou variantu indoevropského **u̯er-* (‘kroutit se’, ‘otáčet se’). Nově Rejzek označuje **vor-* za ablautovou variantu indoevropského **Hu̯er-* (‘plést’, ‘vetknout’). Tato změna mimo jiné způsobila, že u hesla se odkazuje k jiným lexémům. Tomuto jevu se budu věnovat v jiné kapitole. Dále ještě Rejzek uvádí, že význam slovesa by byl ‘zaplétat nohy’, ‘potýkat se’, a aby celou teorii podpořil, doplňuje autor ještě informaci, že podobné tvoření najdeme u výrazů plápolat a blábolit.

Zcela nové indoevropské východisko lze najít například u hesla **jádro.** Oba výklady se shodují v tom, že pokud je v první části slova **en* ve významu ‘v’ nebo ‘uvnitř’, je možné uvažovat o spojení se slovy játra a nitroby. Nové vydání ještě dodává, že praslovanské **jędro* lze možná spojit se staorindickým *āṇḍá-* (‘vejce’, v duálu i ‘varlata’). Také u hesla **jáma** se oba výklady shodnou na spojení s řeckým *eksamáō*

(‘vykopávám’). Podle nového vydání lze ovšem lexém vyvodit z indoevropského výrazu *h_2meh_1. Heslové slovo **párat** souvisí nově podle autora s praslovanským *porti (‘rozpárat’, ‘krájet’) a to ho vede k nové indoevropské souvislosti - *per (‘projít’, ‘pronikat’). Posledním heslovým slovem s nově uvedeným indoevropským východiskem je **sýček**. V novém výkladu slova **sýček** nabízí totiž Rejzek možnost, že by toto substantivum mohlo vycházet z onomaziologického kořene *ḱūt-i̯-, který dobře napodobuje sýčkův hlas.

V novém výkladu hesla **krčit** Rejzek vyvrací své původní tvrzení, že by praslovanské slovo *kъrčiti mělo být indoevropského původu, naopak uvádí, že slovo nemá zřetelné indoevropské souvislosti. Navíc odmítá i původní spojení slova s výrazem latinským *circus* (‘kruh’) a řeckým *kríkos, kírkos* (‘obruč’, ‘kroužící pták’). Oba výklady hesla **raný** se shodují v tom, že praslovanský výraz *ranъ nemá jistý výklad. Původně nabídnuté spojení s řeckým *órthros* (‘časné’ ‘ráno’, ‘úsvit’) nejspíše pocházejícím z indoevropského *h_3r-d^hro- od *h_3er- (‘stoupat’, ‘zdvihat se’) Rejzek nově odmítá, je podle něj hláskoslovně v podstatě nemožné. V těchto dvou případech autor tedy zamítá původně nabídnuté indoevropské východisko.

Posledním heslem v této kategorii je **dluh.** Výklad tohoto heslového slova z indoevropštiny je považován v obou vydáních slovníku za přijatelný. Původně jako výchozí indoevropský výraz Rejzek uváděl *del- (‘řezat’, ‘rubat’), nově je indoevropský výraz uveden v laryngální podobě, *$delh_1$, a navíc s poněkud odlišně uvedenými významy (‘štěpit’, ‘rubat’).

6.2.2 Doplnění starších podob nebo starších významů heslového slova

Jako první kategorii změn, u které se jedná o doplnění informace k novému výkladu, uvedu doplnění podob a významů slova ve staročeštině nebo střední češtině. V poznámce k novému vydání ESČ Rejzek uvádí, že historii slova v češtině je věnována větší pozornost. Za významnou inovaci označuje také uvádění století prvního zjištěného výskytu slova. Respektive jde o nejstarší zjištěný doklad, který samozřejmě nemusí korespondovat se skutečnou dobou existence slova v jazyce. Tato informace je tedy nově uvedena téměř u všech hesel. Zde uvedu příklady hesel, u kterých jsou nově doplněny starší významy a starší podoby lexémů.

Prvním heslovým slovem, u kterého jsou doplněny jeho staročeské podoby, je heslo **cimbuří.** Nově byl jeho výklad rozšířen o tyto podoby slova – *cimbořie, cimbuřie* (‘cimbuří’, ‘ozdobný překlad nad sloupy’, ‘nádoba na ukládání hostií’). Dalším heslem, u kterého se nově objevují podobné staročeské výrazy, je substantivum **šibřinky**. K tomu uvádí Rejzek v novějším výkladu staročeské výrazy *šibřinky, šibřinek* (‘žerty’, ‘kejkle’). Nový výklad hesla **trakař** přináší staročeské podoby slova *trak, trakač* a také staročeská slova *traky* (‘látková ozdoba’) a *tračec* (‘řetěz’, ‘řetízek’, ‘náhrdelník’, ‘opasek’).

Ke třem následujícím heslovým slovům jsou nově přiřazeny staročeské významy. U hesla **dávit** jsou nově uvedeny staročeské významy ‘tisknout’, ‘tlačit’. K heslu **opuka** Rejzek doplňuje, že staročeský výraz opuka měl významy ‘skála’, ‘balvan’, ‘kámen’, ‘opuka’. U hesla **párat** Rejzek upozorňuje na to, že staročeské doklady slova mají význam ‘rýpat’, ‘šťourat’, ‘rozrušovat’, odkazuje zde také k heslům **párátko** a ke slovu **párat se** (‘piplat se’).

6.2.3 Doplnění informace o užívání heslového slova

Další změnou ve výkladech je doplnění nové informace o významu hesla při užívání slova v nějakém slangu či v argotu. Například u hesla **ahoj** v obou výkladech Rejzek uvádí, že pozdrav se u nás rozšířil trampingem, v novém vydání je přidána informace, že trampové a vodáci tento pozdrav používali jako protiváhu k sokolskému nazdar a navíc se tohoto slova též používalo jako pobízecího citoslovce na tažná zvířata. K výkladu substantiva **darda** autor doplňuje, že v prvorepublikovém argotu znamenalo mít dardu ‘mít zákaz pobytu v Praze’.

6.2.4 Doplnění nových poznatků k cizojazyčným souvisejícím výrazům

Nové informace se neobjevují pouze u samotných hesel, ale také u cizojazyčných slov, ze kterých se přejímala slova do češtiny. Jde například o informace o jejich původu, někdy Rejzek také přehodnocuje východisko, nabízí místo domácího slova jako východisko slovo cizího původu.

Ve výkladech hesel **hampejz** a **rapír** uvádí nově Rejzek jiná východiska cizojazyčných výrazů. Oba výklady hesla **hampejz** se shodují v tom, že výraz pochází ze středohornoněmeckého *han(en)bais*/*han(en)beis*. První část souvisí s německým označením kohouta – *Hahn*. Podle nového výkladu je ovšem druhá část

slova spíše než od výrazu *Baise* (‘kousnutí’) odvozena ze slova *bajis* (‘dům’) z jazyka jidiš. Oba výklady hesla **rapír** se také shodují na způsobu, jakým se slovo dostalo do češtiny. Přišlo přes němčinu z francouzského výrazu *rapière*, podle novějšího vydání ovšem původ tohoto francouzského slova není jasný. Odvozování od slova *râper* (‘strouhat’, ‘pilovat’) germánského původu může být ovšem podle Rejzka spíše lidová etymologie a autor se nově přiklání spíše k souvislosti se španělským výrazem *escada ropera* (‘doslova šatní meč’).

Do této kategorie jsem zařadila ještě dvě heslová slova. Původní domněnka ve výkladu lexému **krumpáč** zněla tak, že slovo vzniklo kontaminací německého slova *Krummhacke* a českého slova kopáč. Nový výklad se přiklání k názoru, že v kontaminaci se kromě výrazu kopáč objevilo spíše bavorské *krǫmpn*. Autor tedy nabízí nově cizojazyčné východisko tam, kde původně uváděl východisko domácího původu. Navíc Rejzek dodává, že původnější podobou je asi dnes méně užívané *krompáč*. K heslu **tatrman** autor nově doplňuje, že jeho středohornoněmecký ekvivalent *taterman* ukazuje na etnické jméno Tatar, jde tedy o doplnění souvislosti středohornoněmeckého východiska s lexémem Tatar.

6.2.5 Opačné směry přejetí

Jako dílčí změnu jsem také vyhodnotila takové přehodnocení východiska, při kterém Rejzek namísto cizojazyčného výrazu za východisko označuje slovo domácí. V některých případech autor ještě doplní, že šlo dokonce o opačný směr přejetí.

Na základě stáří některých dokladů hesla **františek** ve významu ‘kuželík vonné pryskyřice vydávající vonný dým’ nově Rejzek nepovažuje za pravděpodobné přejetí slova z anglického *frankincense* (‘kadidlo’), ani z rakouského *Franziskerl* (‘františek’) – to je naopak podle autora převzato z češtiny. Zřejmě jde o slovo domácí, vzniklé metaforickým přenesením podle tvaru mnišské (františkánské) kapuce. U hesla se nově neodkazuje na slova **kandelábr** a **kandidát**, jediným odkazem zůstává **františkán**. Druhým heslem, u kterého Rejzek nabízí teorii o opačném směru přejetí je substantivum **krůta**. V obou výkladech hesla **krůta** je předložena teorie, že se jedná o odvození z německého nářečního výrazu *grutte* (‘krůta’). V novějším vydání autor se ovšem autor přiklání ke zmíněné teorii opačného směru přejetí. Domácí slovo by mohlo být založené na variantě nápodoby krůtího hlasu – *krut*.

Původní výklad hesla **hasák** nabízí pouze možný vztah k německému *Haspe* (‘zdvihák’). V novější verzi je tato spojitost označena jako formálně nepřesvědčivá, vztah ke slovu *kasak* (‘nůž’) z jidiš zase nesedí významově. Rejzek nově nabízí souvislost se starším českým *hasati* (‘rejdit’).

Nově se ve výkladu hesla **hezký** uvádí, že oslabená varianta praslovanského kořene **god-* je obsažena i v ruském slově *prigóžij* (‘vhodný’, ‘hezký’). Rejzek však upozorňuje na to, že celá struktura údajného původního praslovanského výrazu je pochybná. Podle autora lze vzhledem k nejstarší doložené podobě – *hejský* – uvažovat i o souvislosti se slovem hejsek a starším českým výrazem *hesovati*/*hejsovati* (‘hýřit’, ‘počínat si světácky’). Takovou teorii by podporoval podobný posun významu, který se uskutečnil v němčině, kde *herrlich* (‘krásný’, ‘velkolepý’) původně znamenalo ‘panský’.

6.2.6 Odkazy na jiná slova

U hesel se objevují často nové odkazy k jiným slovům, především pod vlivem závažnějších přehodnocení výkladů, některé původní odkazy naopak autor již neuvádí.

K heslům, která byla obohacena o nové odkazy, patří výraz **dařit se**, u kterého se odkazuje na slovo udeřit. Heslo **habán** bylo obohaceno dokonce o dva odkazy, a to na slova obr a buzerant. Do této podkategorie lze také zařadit heslo **hampejz**, u kterého se objevil odkaz na slovo pajzl. Také u hesla **párat** se kromě slova párátko nově odkazuje ještě na substantivum prám.

Naopak hesla, která byla o některé odkazy ochuzena, reprezentuje substantivum **čeleď**, u kterého chybí odkaz na lexém čelo. Také u hesla **františek,** se již nově neodkazuje na slova kandelábr a kandidát, jediným odkazem zůstává františkán. V novém vydání chybí také u hesla **klučit** odkaz na slova krčit a kořen, která byla původně nabídnuta u hesla **klučit** jako související slova. U hesla **rum**[1] už se neodkazuje na slovo rumraj.

6.3 Neoznačené změny

Kromě hesel, která byla autorem označena jako přehodnocená, jsem prošla ještě všechna hesla pod písmeny a, n a z. Mezi těmito hesly jsem hledala neoznačené změny. V této kapitole se i tyto změny pokusím roztřídit do několika kategorií.

6.3.1 Změny vývoje slova v češtině

Jiří Rejzek v poznámce k novému vydání ČES avizoval, že věnoval více pozornosti historii slova v češtině. Největší část neoznačených změn, které jsem objevila, se skutečně týká vývoje slova v češtině. Jedná se zejména o uvádění starších podob slov a starších významů lexémů. Například pokud heslo disponuje více různými významy, Rejzek datuje každý z nich zvlášť.

Slovo **agenda** ve významu 'souhrn administrativních prací' se používá od devatenáctého století, Rejzek ještě nově doplňuje, že ve významu církevní obřadní kniha se slovo vyskytovalo už v šestnáctém století. U hesla **akcie** autor nově uvádí starší českou podobu slova – *akcí*. Autor nově uvádí starší významy hesla **akord**, konkrétně: 'dohoda' a 'úmluva'. U hesla **aksamit** autor přidává staročeské podoby slova *eksamit, egzamit*. Podle Rejzka slovo **aktér** v 19. století fungovalo i ve významu 'herec'. Autor přidává jednu staročeskou podobu slova **anděl**, totiž *anjelík*. Nově není u hesla **apatyka** zmíněna souvislost s německým výrazem *Apotheke*, ale jsou doplněny staročeské podoby slova *apatéka*, *apotéka*. Jde tedy o rozšíření výkladu, co se týče historie slova v češtině, ale zároveň Rejzek redukoval tu část výkladu, kde popisoval cizojazyčné souvislosti. U hesla **apríl** autor doplňuje, že významy slova 'vyvést aprílem' a 'nestálé počasí' fungují v češtině od 19. století. K heslu **artyčok** jsou v novějším vydání slovníku doplněny starší podoby slova, *artičok* a *artišok*. Nový výklad hesla **arzenál** dodává, že ve střední češtině slovo fungovalo hlavně jako označení loděnice nebo přístavu. Nově se Rejzek u hesla **asfalt** zmiňuje, že jediný staročeský doklad slova je ve významu 'přírodní asfalt', 'zemní pryskyřice'. Rejzek nově uvádí staročeské významy slova **náhlý**: 'rychlý', 'prudký', 'náhlý', 'krutý'. Nově je ve výkladu hesla **nebožtík** zmíněn původní význam slova, 'nebožák'. V dnešním významu se slovo podle Jiřího Rejzka začalo chápat v 15. století. Rejzek doplnil do výkladu hesla **nechť** i podoby slova ve staročeštině – *nechajť, nechať, nechajž, nechžť*. K lexému **neřád** uvádí novější vydání i staročeské významy: 'nepořádek', 'zlořád', 'nepravost', 'nemravnost'.

V novém výkladu hesla **neštovice** Rejzek navíc uvádí staročeské podoby *neštovicě, nežtovicě*. Nově je u hesla **nešvar** zmíněn tvar *nešvara*, který se vyskytoval ve střední češtině a má význam 'nečistota', 'špinavost'. U hesla **nora** je doplněna ojedinělá a nejistá staročeská forma *nořě* ('hlubina', 'propast'). V novém vydání je u hesla **nořit (se)** upozorněno na staročeský význam 'ronit', 'prolévat slzy', Rejzek ale uvádí, že vývoj významu není příliš jasný. V novém vydání jsou přidány k heslu **nůše** významy staročeského substantiva *nóše*, kromě významu 'břemeno' uvedeného i v prvním vydání jsou to i tato: 'náklad', 'nosítka', 'nosidlo'. K heslu **nutkat** byly přidány staročeské významy 'obtěžovat', 'nutit', 'vybízet'. K heslu **nýbrž** jsou nově přiřazeny staročeské významy 'ba', 'ano' i 'nýbrž', 'ale'. K substantivu **nýt²** ve významu 'roztouženě tesknit' jsou nově přidány staročeské významy 'mučit se', 'umdlévat'. U hesla **zábava** jsou navíc uvedeny staročeské významy *překážka, závada*. Rejzek v novějším vydání u hesla **zábradlí** navíc předkládá tvar *zábradlo* ze střední češtiny. Nově autor doplňuje, že v dnešním významu začal výraz **zabývat se** fungovat až v době národního obrození. Rejzek nově doplňuje, že výraz **záminka** pochází se staršího slova zamíniti (usmyslit si). V novějším vydání jsou k substantivu **závada** přidány staročeské významy 'dluh', 'závazek', 'překážka', 'závada'. K heslu **zepsout** jsou doplněny významy tvarů *zepseti* ('zkazit se') a *zepsiti, zepsovati* ('zkazit', 'učinit špatným'), které Rejzek objevil u Jungmana. Autor přidává do výkladu hesla **zhurta** informaci, že ve střední době byl tvar tohoto slova *hurtem*. K výkladu hesla **zloděj** jsou doplněny staročeské významy 'zločinec', 'zloděj'. U hesla **zmije** lze najít nově staročeské podoby *změ, zmie*. U hesla **zotavit se** je ke staročeské podobě *otaviti sě* doplněn ještě jeden význam, 'znovu vzklíčit'. K heslu **zpátky** je přidána staročeská podoba slova, *zpátkem*. Nově je u hesla **zteřelý** doplněno, že u Rosy se vyskytuje tvar *ztyřelý*. Také se nově uvádí, že původní knižní výraz *teřeti* Jungmann považoval za moravský.

6.3.2. Doplnění dílčí informace o paralelních cizojazyčných výrazech

Rejzek přidal k některým heslům dílčí informaci o podobných slovech v cizích jazycích. Ve vzorku, který jsem zkoumala, jsem našla dva takovéto případy, u hesel **aj** a **antikoncepce**.

U hesla **aj** Rejzek nově uvádí, že podobná citoslovce údivu a bolesti jsou i v jiných jazycích, například v ruštině *aj*, v angličtině *ay*, v latině *ei* nebo v řečtině *ai*.

Rejzek k heslu **antikoncepce** doplňuje, že podobné tvoření tohoto slova je například ve španělštině, nizozemštině a polštině, jinde se výrazy liší.

6.3.3. Uvedení výrazu, ze kterého čeština slovo přejala

U některých lexémů autor ČES nově uvádí i konkrétní jazyk či jazykovou skupinu, ze které bylo slovo přejato do češtiny. Jde výhradně o hesla začínající písmenem a, zřejmě protože téměř žádné z těchto slov v ČES není domácího původu. Značná část takových hesel má svůj původ v latině a zmíněné jazyky, ze kterých byla slova přejata, jsou většinou němčina nebo francouzština.

V novějším vydání autor dodává, že slovo **akné** přišlo do češtiny přes moderní evropské jazyky, o které konkrétní jazyky se jednalo, už Rejzek neupřesňuje. Ve výkladu hesla **akustika** je navíc uvedena stejná informace, že slovo k nám přišlo přes moderní evropské jazyky. U hesla **akvamarín** je doplněno, že slovo přišlo do češtiny přes německé slovo *Aquamarin*. Autor doplňuje, že slovo **akvarel** je přejato z německého *Aquarell* a francouzského *aquarelle*, původním výrazem je italské *acquerella*. V novém výkladu lexému **alotria** je doplněna informace, že slovo přišlo z německého výrazu *Allotria*. Nově autor uvádí, že slovo **ambasáda** bylo přejato z francouzského *ambassade* a provensálského *ambaisada*. U hesla **anabolika** je doplněna zmínka o tom, že v češtině slovo funguje na základě anglického výrazu *anabolic* (*steroids*) ve významu ('syntetické deriváty testosteronu užívané k nárůstu svalové hmoty'). V novějším výkladu hesla **anagram** je navíc uvedeno, že slovo přišlo do češtiny přes moderní evropské jazyky z novolatinského *anagramma*. Nově je u substantiva **antika** doplněna informace, že slovo se k nám dostalo přes němčinu (*Antike*) z francouzského *antique*. Původní vydání uvádělo pouze latinské východisko *antīquus*. Autor nově uvádí, že slovo **antikvariát** bylo přejato z německého *Antiquariat*. Podle původního výkladu bylo slovo **arch** přejato z nizozemského výrazu *ark*. Novější výklad stejně jako starší tvrdí, že ve starší češtině byla podoba slova sice také *ark*, ale výraz se do češtiny spíše dostal přes středohornoněmecké *arc*(*h*). Nově autor tvrdí, že lexém **armatura** je přejat z německého výrazu *Armatur*. Nová je také informace u hesla **asketa,** toto slovo totiž bylo přejato z německého výrazu *Asket*.

6.3.4. Doplnění informace o konkrétním mluvčím

Ve dvou případech Rejzek doplnil informaci o konkrétním mluvčím, který zavedl lexém do jazyka. Prvním takovým heslem je adjektivum **ambivalentní**, u kterého Rejzek nově dodává, že bylo utvořeno švýcarským psychiatrem E. Bleulerem.

Druhým heslem v této podkategorii je lexém **zahájit.** V obou vydáních Rejzek uvádí, že slovo se vyvinulo ze zahajovací formule Všehrda, v novějším vydání jeho jméno upřesňuje (Kornel ze Všehrd).

6.3.5. Změny v indoevropském východisku

Další kategorií neoznačených změn je přehodnocení indoevropského východiska nebo uvedení jiných významů u indoevropských výrazů v nových výkladech.

U hesla **zajíc** se původně význam jeho indoevropského kořene **g^hei-* rekonstruoval jako ‘živě se pohybovat’, ‘skákat’, ale nověji se rekonstruuje jako ‘pohánět’, ‘hnát’, což příslušnost našeho slova k indoevropskému výrazu poněkud zpochybňuje. Autor v novém výkladu hesla **záprtek** pozměnil indoevropské východisko u jednoho z možných výkladů slova, místo původního **per-* (‘rodit’) je nově uvedeno **perh$_3$* (‘zaopatřit’). Jedna možná příbuznost hesla **zdvihat** je k indoevropskému výrazu **u̯eig-*, v prvním vydání Rejzek tomuto slovu přiřazuje významy ‘ohýbat’, ‘rychle pohybovat’, nově místo toho uvádí význam ‘dostat se do pohybu’. Podle Rejzka je nápadná blízkost výrazu **zmátořit se** k latinskému slovu *mātūrus* (‘zralý’, ‘včasný’), v novější verzi slovníku však autor uvádí jiné indoevropské východisko latinského výrazu, namísto **mā-* (‘dobrý’, ‘včasný’) nebo **mō-* (‘velký’, ‘vážný’), nově uvádí **meh$_2$-tu-* (‘dobrý’, ‘včasný’). Změnou u hesla **zrát** je u indoevropského východiska **gérh$_2$*. Rejzek vypouští jeden z původně uvedených významů, ‘puchřet’. U slova **zrno** se opět objevuje indoevropské **gérh$_2$-*, tentokrát k němu autor přiřazuje významy (‘stárnout’, ‘puchřet’). Změna v indoevropském východisku proběhla i u hesla **zřít**. K indoevropskému **ǵ^{h}er-* nově není přiřazen význam ‘lesknout se’ a naopak nově je uveden význam ‘vidět’.

6.3.6 Doplnění informací ke slovům příbuzným k heslu

Za samostatnou kategorii neoznačených změn považuji doplňování informací ke slovům příbuzným k heslu. Takovýto druh změn jsem zaregistrovala u třech hesel.

Ve výkladu pod heslem **akt** je nově vysvětlen vznik slova aktovka, bylo odvozeno od německého *Aktentasche* ve významu ‘hra o jednom jednání’. U hesla **anděl** autor doplňuje, že odvozenina andělíčkářka (‘žena pomáhající od těhotenství’) je až z doby nové (20. století). U výkladu hesla **artikl** je nově doplněno, že lexém artikl pochází z latinského zdroje (*articulus* – ‘článek’, ‘kloub’) a ze stejného zdroje je i staročeské slovo *artikul* (‘článek’, ‘oddíl’, ‘odstavec’).

6.3.7 Ostatní

U všech ostatních změn již nelze provést specifičtější kategorizaci. Lze jen konstatovat, že jde o dílčí změny. Rejzek v komparaci se starším vydáním ČES některé informace u hesel vynechal, doplnil, upřesnil, nebo část výkladu popřel.

V novém výkladu hesla **abrakadabra** autor doplňuje, že někteří vyvozují původ slova z hebrejštiny. Obecněčeské slovo **ajznboňák** pochází z německého označení železnice, *Eisenbahn*. První část německého výrazu, *Eisen*, znamená ‘železo’ a druhá část, *Bahn*, má význam ‘cesta’. Původně Rejzek chtěl vysvětlit původ slova *Bahn*, nově však uvádí, že tento výraz má nejistý původ. Shodně se starším vydáním u hesla **akné** slovník uvádí, že původ výrazu je v řeckém *akmḗ* (‘hrot’, ‘vyvrcholení’, ‘zralost’), Rejzek nově upozorňuje na záměnu n za m a již netvrdí, že významový přechod je problematický. Slovo **akronym(um)** pochází z řeckého výrazu *ákros* (‘krajní’, ‘vysoký’) a odvozeniny od *ónoma* (‘jméno’). Rejzek doplňuje, že slovo bylo vytvořeno v americké angličtině. Rejzek dodává, že již v klasické latině slovo **akutní** fungovalo přeneseně o nemoci (*morbus acūtus*). Nově Rejzek výraz **améba** již nepovažuje za středolatinský, ale za novolatinský, slovo *Amoeba* bylo podle něj utvořeno jako zoologický termín. Svůj výklad tedy Rejzek částečně přehodnotil a doplnil. Výklad lexému **amin** označujícího chemickou sloučeninu je značně omezen, nově autor pouze uvádí, že slovo bylo odvozeno z výrazu *am*(*monium*) sufixem –in. U hesla se nově odkazuje k heslům **amoniak** a **amid**. Původní výklad odvozoval původ slova od středolatinského *amilon*, které vzniklo z řeckého *ámylōn* (‘nemletá mouka’,‘ škrob’). Podle původního výkladu označoval malalajský výraz **amok** původně kuřáky opia, kteří ve stavu šílenství ohrožovali okolí, podle novějšího výkladu šlo o sociopatický projev typický pro malajskou kulturu, kdy jedinec většinou po fázi deprese nečekaně zaútočí se zbraní na okolí. Autor též upřesňuje význam slova v češtině, upozorňuje, že jde o ‘vražedné šílenství’. Nově Rejzek

dodává, že jako název ovoce je slovo **angrešt** doloženo od Mattioliho a podoba *angrešt, ankrešt* se vyskytovala až od 18. století. U hesla **anketa** je k francouzskému východisku *enquête* kromě významů ‘výslech’, ‘vyšetřování’ přidán ještě význam ‘průzkum’. Rejzek dodává, že výraz **antuka** se takto utvořil pouze v češtině a potom ho z českého jazyka převzala slovenština. Autor nově u hesla **apartmá** uvádí, že dnes se výraz častěji používá v podobě *apartmán* a to s poněkud modifikovaným významem. K heslu **apartní** je přiřazen nový význam – ‘nevšední’. Rejzek se nově nezmiňuje o domněnce, že lexém **architekt** byl do češtiny přejat z německého *Architekt*. Rejzek slovo **Árijec** nově zapisuje s velkým počátečním písmenem a uvádí poněkud jiný význam. Původně byl podle něj árijec příslušník indoevropské rasy, nově jde o příslušníka íránské jazykové větve. Ještě doplňuje, že slovo je u nás utvořeno podle německého *Arier*. V novém vydání je kromě významu slova **nadir** ‘bod v nebeské sféře kolmo pod pozorovatelem’ uveden navíc také význam ‘podnožník’. V novějším vydání na rozdíl od staršího chybí domněnka, že slovo **námět** by mohl být kalk podle německého výrazu *Anwurf* či *Aufwurf* (‘námět’, ‘návrh’). Autor nově vynechal u hesla **namítat** poznámku, že by význam mohl být odvozen od německého *einwerfen*. Rejzek na rozdíl od původního výkladu lexému **nátura** v novějším vydání neuvádí, že substantivum nátura se mohlo do češtiny dostat přes němčinu (*Natur* – ‘příroda’). Ve starším vydání jsou u hesla **nechat** uvedeny možné příbuznosti s irským *scíth* (‘unavený’), řeckým *askéō* (‘usiluji’, ‘zdobím’), nebo tocharským *skai* (‘snažit se’). V novějším vydání jsou tyto možné souvislosti vynechány s odůvodněním, že jde o značně spekulativní příbuzenstvo, stejně jako u většiny slov na ch-. V novém vydání je navíc u hesla **neologismus** zmíněn fakt, že slovo je utvořeno uměle. Starší vydání zmiňuje u hesla **nést** příbuznost tohoto substantiva k německému výrazu *gennug*, anglickému *enough* (‘dost’), latinskému *nancīscī* (‘nabýt’, ‘dosáhnout’) a staroindickému *násáti*, nové vydání naopak tvrdí, že tato slova k výkladu hesla nepatří. V původním výkladu hesla **nůž** je zmíněna možná příbuznost se středoirským výrazem *ness* (‘rána’) a snad i řeckým *nýssō* (‘bodám’, ‘vrážím’). V novějším výkladu se na vztah ke středoirštině vůbec nepoukazuje a jako příbuzné řecké slovo se uvádí *énkhos* (‘kopí’). V novém vydání autor u hesla **zajíkat se** na rozdíl od staršího neuvedl staročeské adjektivum *zajiekavý* s významem ‘koktavý’. U výkladu hesla **zašantročit** spočívá jediná změna v odlišném zápisu německého slova, ve kterém snad mohl mít český výraz původ. Původně autor slovo zapsal jako *Schandtrog* a nově jako *schant-troc,* v obou

případech šlo ale o stejný význam, výraz označoval dřevěnou nádobu, v níž byli za trest do vody nořeni nepoctiví prodavači. Rejzek přehodnocuje pravděpodobnost příbuznosti hesla **zlý** s některými slovy, například s lotyšským *zvelt* (‘udeřit’, ‘zvednout’) nebo latinským *fallere* (‘klamat’, ‘podvádět’). Označuje tyto souvislosti za sotva přijatelné. Původně Rejzek vyvozoval původ lexému **značný** od verba značit (‘mající význam’). Nově tento výklad neuvádí, jde podle něj o význam ‘znatelný’, ‘zřejmý’, tedy odvození od substantiva znak. U hesla **zornice** je nově uveden zdrobnělý výraz zornička. Rejzek u hesla **zpupný** nově dodává, že původní předslovanský výraz **pamp* (‘nadouvat se’) je zřejmě onomaziologického původu. Nově Rejzek zmiňuje, že u Jungmanna ještě slovo **zvědavý** není, pouze adjektivum zvídavý. Předkládá také nově podobné rozlišení významu pomocí délky u slov město-místo a děvka-dívka. Výklad k heslu **zvednout** byl původně pod slovem zvedati, jde tedy o uvedení hesla v jiném tvaru.

7. Závěr

Jak už jsem uvedla v úvodu své bakalářské práce, v počtu asi 11 000 hesel v nejnovějším vydání Rejzkova slovníku autor označil 56 hesel jako zcela nově přidaných. To činí 0,5 % hesel. Zjistila jsem, že ve skutečnosti jsou zcela nově přidaná i hesla bagoun, vizuna a zombie, která Rejzek označil jako změněná, dostaneme se tedy k číslu 59 nově přidaných hesel. Přesto ovšem nelze říci, že by se slovník výrazně změnil, co se týče rozsahu slovního materiálu.

Kromě hesel bagoun, vizuna a zombie jsem nemohla analyzovat žádnou změnu ani u hesla trakce, jelikož zde žádná změna neproběhla.

Pokud tedy vezmeme v potaz čtyři výše zmíněná chybně označená hesla, proběhly závažné změny u výkladů 81 hesel. I přes malou nepřesnost ovšem bylo autorovo grafické značení změn pro můj výzkum velkou výhodou.

Všech 81 hesel jsem nejprve roztřídila do kategorií závažné změny a dílčí změny. Potom jsem vysledovala podobnosti ve způsobech změn výkladů a podle nich jsem určila několik typů změn.

V kapitole Závažné změny jsem analyzovala 48 hesel. U každého z hesel je uvedena konkrétní změna výkladu, která v komparaci se starší verzí slovníku proběhla a také u všech heslových slov uvádím, zda se jednalo o změnu formy nebo významu. Nutno poznamenat, že u většiny těchto hesel došlo ke změně formy i významu východiska.

V kapitole věnované dílčím změnám jsem vyhodnotila všechna ostatní změněná hesla, která Jiří Rejzek označil hvězdičkou. Tyto změny se týkaly především rekonstrukce indoevropských a praslovanských východisek, nebo šlo o doplnění nových poznatků a nových skutečností, například o doplňování staročeských podob a významů slova.

Při porovnávání všech výkladů hesel začínajících písmeny A, M a Z jsem objevila více než 80 odlišných výkladů. I pro tyto změny jsem se snažila vytvořit kategorie, i když ne vždy to bylo možné, jelikož šlo o poměrně rozmanité druhy změn.

Ve své bakalářské práci jsem tedy provedla komparaci dvou odlišných verzí *Českého etymologického slovníku* s analýzou a typologizací změn.

8. Anotace

Jméno a příjmení:	Eva Nováková
Vysoká škola:	Univerzita Palackého v Olomouci
Název fakulty:	Filozofická fakulta
Název katedry:	Katedra bohemistiky
Název diplomové práce:	Český etymologický slovník Jiřího Rejzka
Jméno vedoucího diplomové práce:	doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.
Počet znaků:	73 142
Počet příloh:	2
Počet titulů použité literatury:	7
Klíčová slova:	Jiří Rejzek etymologie etymologický slovník Český etymologický slovník výklad heslové slovo

Anotace diplomové práce

Bakalářská práce se zaměřuje na komparaci dvou vydání Českého etymologického slovníku Jiřího Rejzka. Úvodní kapitoly pojednávají o typologizaci etymologických slovníků obecně a také podávají konkrétní popis Rejzkova slovníku, a to včetně informací o autorovi. V dalších kapitolách jsou jednotlivá změněná hesla rozřazena do několika kategorií. V rámci těchto kategorií jsou analyzovány všechny změny ve výkladech jednotlivých heslových slov.

Resumé

The main subject of this bachelor thesis is a comparison of two editions of the Czech Etymological dictionary by Jiří Rejzek. Some of the chapters describe different typologies of etymological vocabularies and there is also a specific description of the Rejzek's dictionary, including information about the author. Each lexical entry, which interpretation was changed, is assigned to one of the categories. All changes in the interpretations are analysed within the chapters about the particular categories.

9. Seznam literatury

9.1 Prameny

REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. 1. vyd. Voznice: Leda, 2001. ISBN 80-85927-85-3.

REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Třetí vydání (druhé přepracované a rozšířené vydání). Praha: LEDA, 2015. ISBN 978-80-7335-393-3.

9.2 Použitá literatura

BOČEK, Vít. O Českém etymologickém slovníku (a českých etymologických slovnících). *Naše řeč*, ročník 98 (2015), číslo 5, s. 252-262

ČERMÁK, František a Renata BLATNÁ. *Manuál lexikografie*. Vyd. 1. Jinočany: H, 1995. Linguistica. ISBN 80-857-8723-7.

ČERNÝ, Jiří a Jan HOLEŠ. *Kdo je kdo v dějinách české lingvistiky*. Praha: Libri, 2008, 739 s. ISBN 978-80-7277-369-5.

ERHART, Adolf, Radoslav VEČERKA, Eva HAVLOVÁ, Ilona JANYŠKOVÁ a Helena KARLÍKOVÁ. *K pramenům slov: uvedení do etymologie*. Vyd. 1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2006. ISBN 80-7106-858-6.

KARLÍK, Petr (ed.), editor Marek NEKULA, editor Jana PLESKALOVÁ. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, 604 s. ISBN 807106484X

LOTKO, Edvard. *Slovník lingvistických termínů pro filology*. 2. přeprac. a dopl. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého, 2000, 128 s. ISBN 8024401231.

PLESKALOVÁ, Jana (ed.), Editor Jana PLESKALOVÁ, editor Marie KRČMOVÁ, editor Radoslav VEČERKA, editor Petr KARLÍK. *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, 2007, 683 s. ISBN 9788020015235.

VEČERKA, Radoslav a Adolf ERHART. *Úvod do etymologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1981, 304 s.

9.3 Internetové zdroje

VEČERKA, Radoslav. Biografickobibliografické medailonky českých lingvistů: bohemistů a slavistů (2., upravené a doplněné vyd.). Linguistica ONLINE, Brno: Masarykova univerzita, 2008, roč. 2008, č. 1, s. 1-198. ISSN 1801-5336.

Doc. PhDr. Jiří Rejzek, Ph.D. *Ústav českého jazyka a teorie komunikace* [online]. Praha: FF UK, 2015 [cit. 2016-04-18]. Dostupné z: http://ucjtk.ff.cuni.cz/ustav/lide/zamestnanci/doc-phdr-jiri-rejzek-ph-d/